

MƏTANƏT BƏHRƏMOVA
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu "Qafqaz tarixi" şöbəsinin k.e.i-si
E-mail: bahramova60@gmail.com

DƏRBƏND XVI-XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Dərbənd, Şirvan Bəylərbəyi, Səfəvilər

Ключевые слова: Дербент, Ширваншахи, Сефевиды

Key words: Derbent, Shirvanshahs, Sefevids

Azərbaycanın şimal-şərqində sərhəd şəhəri olan Dərbəndin tarixi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Dərbəndin tarixi Azərbaycan, Rusiya – Dağıstan, Gürcüstan, həmçinin digər ölkələrin tədqiqatçıları tərəfindən müəyyən dərəcədə araşdırılmış, şəhərin müxtəlif dövrlərdəki vəziyyəti az-çox işıqlandırılmışdır. Onların arasında tarixçilər, arxeoloqlar, epiqraflar, şərqşünas alimlər əsas yer tutur. Həmin tədqiqatçıların Dərbəndə həsr olunmuş əsərlərinə diqqət yetirdikdə bir məsələ bariz şəkildə nəzərə çarpır: məlum olur ki, heç də tədqiqatçıların hamısı şəhərin tarixini olduğu kimi, obyektiv, tarixi reallığa uyğun araşdırmamışlar; Rusiya və Dağıstan alimləri Dərbəndə bütün tarix boyu Rusiya ərazisi kimi yanaşmış və əsərlərində bu şəhəri Rusiya şəhəri kimi (xüsusilə, 1806-cı ilədək) qələmə vermişlər. Azərbaycan tarixşünaslığında isə bu məsələdə digər nöqtəyi-nəzər mövcuddur və şəhərin XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanla məxsusluğu vurğulanır.

Dərbəndin Səfəvilər dövrü tarixi tarixşünaslıqda daha geniş planda işıqlandırılmışdır. İstər Azərbaycan alimləri, istərsə də, rus və başqa xalqların nümayəndələri şəhərin həmin dövr tarixinə diqqət yetirmiş və burada baş vermiş hadisələri qələmə almışlar. Bunu nəzərə alaraq, Dərbəndin XVI-XVIII əsrin əvvəllərindəki tarixşünaslığına ayrıca yer verilməsi məqsədəuyğun hesab olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın Səfəvilər dövrü tarixi görkəmli alimlərimizin – O.Ə.Əfəndiyevin (1), Ə.Ə.Rəhmaninin (2), M.X.Heydərovun (3;4;5), C.B.Aşurbəylinin (6;7), Y.M.Mahmudovun (8), M.Memətovanın (9), S.A.Məmmədovun (10), Ş.F.Fərzəliyevin (11), eləcə də, S.M.Onullahinin, M.A.Seyfəddinin, Ə.Rəcəbovun və s. müəlliflərin əsərlərində bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılmışdır. Dərbəndin XVIII əsrin I yarısına dair tarixi isə H.B. Abdullayevin, F.M.Əliyevin, T.T.Mustafazadənin, C.M.Mustafayevin və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır.

T.e.d., prof., AMEA müxbir üzvü O.Ə.Əfəndiyevin elmi araşdırmalarının məcmuu kimi oxuculara təqdim olunan "XVI əsr Azərbaycan Səfəvilər dövləti" monoqrafiyasında (rusca) Dərbəndin XVI əsr tarixi, demək olar ki, lazımi səviyyədə işıqlandırılmışdır (1). Azərbaycanın XVI əsrin sonu – XVII əsr tarixi t.e.d. Ə.Ə.Rəhmaninin monoqrafiyasında işıqlandırılır (2, s.28).

Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Dərbəndin səfəvilər dövrü tarixinin tədqiqində t.e.d. M.X. Heydərovun təqdirəlayiq xidmətləri olmuşdur. Onun əsərlərində şəhərin göstərilən dövrdəki ictimai-iqtisadi vəziyyəti, təsərrüfat həyatı barədə faktlar az deyildir (3; 4; 5).

Dərbənd Xəzər dənizi ilə Qafqaz sıra dağları arasında mühüm strateji mövqedə yerləşərək, tarixən bu bölgədə baş verən hadisələrin mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Son orta əsrlərdə Dərbənd çox mürəkkəb, keşməkeşli tarixi yol keçmişdir. Şəhərin yerləşdiyi coğrafi

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

ərazi, strateji mövqeyi – bir tərəfdən uca dağlarla, digər tərəfdən Xəzər dənizi ilə əhatələnən keçid məntəqəsi olması onun daima diqqət mərkəzində qalmasına səbəb olmuşdur.

XVI əsrin ortalarına yaxın Dərbənd vilayətinin tərkibi səfəvilərin nüfuz dairəsinə düşür və bu dövlətin süqutuna kimi əsasən həmin vəziyyətdə qalır. Dərbənd XVI-XVII əsrlərdə gedən səfəvi-osmanlı müharibələrinin meydanına çevrilir. Osmanlıların şəhəri ələ keçirmələrindən sonra Şirvan ərazisi 2 bəylərbəyliyinə - Şamaxı və Dərbənd bəylərbəylikliyinə ayrılır. Şamaxı bəylərbəyliyi 16 sancaqdan, Dərbənd bəylərbəyliyi isə 8 sancaqdan ibarət olur: Dəmirqapı, Şabran, Axtı, Quba, Müşkür, Kürə, Çıraq və Rustov. Osmanlıların bu inzibati bölgüsü XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbasın türklər üzərindəki parlaq qələbəsi və Şirvanın (eləcə də Dərbəndin) azad edilməsindən sonra ləğv olundu.

Səfəvi-Şirvanşah münasibətləri mürəkkəb və gərgin olaraq qalırdı. Dərbənd şəhəri tərəflər arasında gedən siyasi-diplomatik danışıqlarda və baş vermiş hadisələrdə müəyyən mövqe tuturdu. 1500-1501-ci illərdə səfəvilərin Şirvana olan ilk yürüşündə Fərrux Yəsar öldürüldü, onun mülkü isə Şah İsmayılın əlinə keçdi. Lakin, Fərrux Yəsarın oğlu Şeyxşah (1502-1524) səfəvilərə itaətdən boyun qaçırdığı üçün I Şah İsmayıl 1509-cu ildə bir daha Şirvana yürüş təşkil etdi. Səfəvilərin ilk yürüşünün Dərbəndə təsiri çox olmasa da, 1509-cu ildəki yürüş bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Həmin ildə Şah İsmayılın Şirvana olan yürüşü və Dərbəndi zəbt etməsi dövrün ilk mənbələrində öz əksini tapmışdır. Xacə Zeynalabdin Əli Əbdü bəy Şirazinin 1570-ci ildə Ərdəbildə yazılmış “Təkmilətül-əxbar” və Qazi Əhməd Quminin 1591-ci ildə tamamlanmış “Xülasət et-təvarix” əsərləri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Əbdü bəy Şirazinin məlumatlarından aydın olur ki, Şah İsmayıl ətraf ərazilərdə öz işlərini səhmana saldıqdan sonra, 1509-cu ilin ortalarında Azərbaycana qayıtdı və bir müddət Təbrizdə qaldıqdan sonra qış vaxtı Şirvana yürüşə başladı. Bu zaman Şirvanşah Şeyxşah Fərrux Yəsar Biqurd qalasına çəkilməli olur. Lakin Bakı və Şabran qalalarının qalabəyləri Şah İsmayılın dərğahına pənah gətirirlər (12, s.42). Dərbənd qalasının hakimləri – qalabəyləri Yarəhməd ağa və Məhəmməd bəy isə Şah İsmayıla qarşı çıxdılar və onun hüzuruna gəlməkdən boyun qaçırdılar. Buna cavab olaraq Şah İsmayıl Dərbəndə tərəf hərəkət edir və qalanı ələ keçirir. Vəziyyətin ağırlığını gören Yarəhməd ağa və Məhəmməd bəy Şah İsmayılın hüzuruna gəlir. Şah İsmayılın göstərişi ilə Dərbənd qalasının idarəsi Mənsur bəy, Şirvanın başqa ərazilərin idarəsini isə Lələ bəyə tapşırılır. Həmin bu səfər zamanı Şah İsmayıl atası Şeyx Heydərin sümüklərini Tabasarandan Ərdəbilə gətirdir və az sonra özü Qarabağa qışlamağa gedir (12, s.42). Dövrün digər tarixçisi Qazi Əhməd Quminin əsərində də Dərbəndin fəthi təxminən elə əvvəlki müəllifin məlumatına əsasən qələmə alınmışdır. Onun yazdığına görə, Xoydan Şirvana yürüş edən Şah İsmayılın gəlişi Şirvanşah Şeyxşah Fərrux Yəsarın Biqurd qalasına çəkilməsinə səbəb oldu. Şah İsmayıl qoşununun bir hissəsini Şamaxıya göndərir özü isə Bakıya tərəf hərəkət edir. Bakı qalasının kutvalı şəhər darvazalarının açarlarını və qiymətli hədiyyələri Şah İsmayıla təqdim edir. Şah İsmayıl burdan Şabrana, daha sonra isə Dərbəndə gedir. Hər iki şəhər fəth olunur. O, atası Şeyx Heydərin Tabasaranda gizli bir yerdə dəfn olunmuş cənazəsinin Ərdəbilə aparılması barədə əmr verir və cəsəd Şeyx Səfiyyədin türbəsini yanında dəfn olunur (13, s.67).

Digər görkəmli tarixçi İskəndər bəy Münşi isə həmin səfərin nisbətən daha geniş şərhini vermişdir. Müəllifin məlumatına görə bu yürüşlərin səbəbi Şirvan hakimi Şirvanşah Şeyxşahın səfəvilərə vergi (bac və xərac) ödəməkdən boyun qaçırması olmuşdur. Buna cavab olaraq səfəvi ordusu Cavad keçidində düşərgə salaraq Şirvana daxil olur. Şirvanşah isə Biqurd qalasında sığınacaq tapır. Müəllifin sözlərinə görə Şah İsmayıl “təntənə ilə Şirvana gəlib bu vilayətin idarəsini Lələ-bəyə həvalə edir, o isə Şamaxıda məskunlaşır Bakı və Şabran qalalarındaki qarnizonlar itaət göstərərək qalanın açarlarını ona təqdim edirlər”. Dərbənd əhalisi isə

müəllifin sözlərinə görə, qalanın keçilməz olması və qala divarlarının yüksəkliyinə arxayın olub bir neçə gün öz mövqelərini saxlaya bilirlər, lakin, son nəticədə tabe olaraq aman istəyirlər.

Şah İsmayıl həmin qış Şirvanı tərk edib Qarabağa gəlir və yazın əvvəllərində Sultaniyyəyə yola düşür. Bu yürüş zamanı İsmayıl atasının cəsədinin qalıqlarını Tabasarandan Ərdəbilə yola salır (14, s.36). Həmin hadisə ilə Xandəmirin məlumatından aydın olur ki, Şah İsmayıl bu zaman Mənsur bəyi Dərbənd hakimi təyin edir, Şirvanın qalan ərazilərinin idarəsini isə Lələ bəyə tapşırır (14, s.36). Şah İsmayıl Dərbənddəki qüvvələrini möhkəmləndirmək məqsədi ilə İraqda yaşayan bayatların bir hissəsini buraya köçürür.

Yuxarıda sadalanan ilk mənbələrin məlumatları Dərbənd şəhərinin, Şirvanın digər şəhərlərindən fərqli olaraq, səfəvi hökmdarlarına qarşı mübarizə ruhunda kökləndiyini söyləməyə imkan verir. Bu yürüş zamanı Dərbənd müdafiəçiləri və qalabəyiləri - Yarəhməd ağa və Məhəmməd bəy Dərbəndin alınmaz qala olmasına və Dağıstanın digər hakimlərinin yardımına güvənərək (15, s.311) qızılbaş ordusuna ciddi müqavimət göstərirlər. Əhali qızılbaşlara daş, ox atır və beləliklə onların qalaya daxil olmasının qarşısını alırdı (16, s.268).

Rafael dyu Mana istinad edən S.M. Onullahinin yazdığına görə, 1509-cu ildə qızılbaş ordusu Dərbənd qalasını mühasirə edərkən qala əhalisi tufəngdən istifadə etmiş və qarşı tərəfə toplardan atəş açmışdı (17, s.117). Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, tarixi ədəbiyyatda qızılbaşların Dərbəndə yürüşünün 1510-cu ildə həyata keçirildiyi də öz əksini tapmışdır (15, s.311). Dərbənd qalası mühasirə olunduqdan sonra onun ələ keçirilməsi üçün bir çox cəhdlər olundu. 5 gün davam edən döyüşlərdə qızılbaşlar qala divarlarının altından 12 lağım atırlar. Yalnız bundan sonra qalaya daxil olmaq mümkün olur və müdafiəçilər silahı yerə qoyur. Yarəhməd ağa və Məhəmməd bəy kəfənə bürünərək boyunlarına qılınc qoyub Şah İsmayılın düşərgəsinə gəlirlər və itaətlərini bildirirlər (18, s.67; 10, s.268; 19, s.196). Dərbənd əhalisi və qalabəyləri son nəticədə məğlub olsalar da, səfəvi şahının nüfuzunu qəbul etməməyə cəhd göstərmiş və Şah İsmayıla qarşı mübarizə aparmışdır. Bu isə Dərbəndin özünün baş vermiş tarixi hadisələrdəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir, şəhər əhalisinin müstəqillik uğrundakı mübarizəsini göstərir. Bütün bunlara baxmayaraq, Dərbənd şəhəri eləcə də, Şirvan bir daha səfəvi şeyxləri tərəfindən tutulur. Bundan sonra Şirvan şahları II İbrahim Şeyxşah (1502-1524) və II Xəlilullah (1524-1535) səfəvilərin vassalına çevrildilər (6, s.103). Tərəflər arasında münasibətlər nisbətən sabitləşdi, qohumluq əlaqələri yaradıldı, hətta Şah İsmayılı şirvanşahın qızı ilə evləndi və 1523-cü ilin noyabrın 5-də Təbrizdə tənənəli toy mərasimi keçirilir (16, s.269).

Şirvanşah-səfəvi münasibətləri XVI əsrin 30-cu illərində yenidən gərginləşdi. Bunun səbəblərindən biri həmin dövrdə şiddətlənən səfəvi-osmanlı münasibətləri idi. Səfəvilər osmanlıların həmlələrinin qarşısını çox çətinliklə ala bilirdilər. Yerlərdə də səfəvilərə qarşı münasibət yaxşı deyildi. Bu zaman Dərbənd əhalisi səfəvilərin şəhərdəki nümayəndəsini qovub şah xəzinəsinə vergi ödəməkdən boyun qaçırdılar (15, s.312). Çox keçmədən Şirvanda Qələndər (dərviş) üsyanı baş verir (1537). Bundan istifadə edən səfəvi şahı I Təhmasib (1524-1576) qardaşı Əlqas Mirzənin başçılığı ilə Şirvana 20.000 nəfərlik qoşun yeridir, şirvanşah dərbəndlilərin fəaliyyətinə son qoyur və ölkə ərazisini Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatır. Şirvanın və az sonra Şəki ərazisinin (1551) Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılması mütərəqqi hadisə idi: ölkənin bütün vilayətlərinin vahid dövlətin tərkibində birləşdirilməsi Azərbaycanın iqtisadi və mədəbi birliyi, etnik konsolidasiyası üçün şərait yaradır (19, s.198-199, 8, s.82). Dərbəndin son hadisələrdəki mövqeyi barədə isə ilk mənbələrdə və eləcə də tarixi ədəbiyyatda müəyyən

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

faktlara təsadüf olunur. Şəhər Şirvanın tərkibində səfəvilərin nüfuz dairəsinə düşmüş və gələcək taleyi bu dövlətlə sıx bağlı olmuşdur.

XVI əsrin 70-ci illərində Səfəvi dövlətinin daxili və xarici vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişir. I Təhmasibin ölümündən sonra oğulları arasında gedən hakimiyyət davasından istifadə edən Osmanlı sultanı III Murad (1574-1595) sünni-şiə qarşıdurmasından istifadə edərək Şirvanda qızılbaşlara qarşı üsyan qaldırır. II Murad Kırım xanı II Məhəmməd Gəray xan və Dağistan hakimlərini də bu məsələlərə qataraq ozu Gürcüstana hücum edir. Bununla da 1555-ci il müqaviləsi pozulur və yeni Səfəvi-Osmanlı müharibəsi başlayır (19, III - 206-207) qısa müddətə Şəki, Ərəş, Qəbələ, Şamaxı, Bakı, Şabran, Dərbənd, Salyan, Mahmudabad və s şəhərlər osmanlıların əlinə keçir.

Dərbənd şəhəri daxil olmaqla Dərbənd malikanəsi osmanlıların nüfuz dairəsinə daxil olur. Hələ şəhərə daxil olmamışdan türklər şəhərdə iğtişaş yaradaraq Səfəvi hakimi Çıraq xəlifənin 300 qızılbaşla şəhər əhalisi tərəfindən öldürülməsinə nail oldu (1, 155).

İşğaldan sonra yeni ərazi bölgüsü aparıldı Şirvan və Dərbənd bəylərbəyliyi yaradıldı. Dərbənd bəylərbəyliyinə 2 sancaq və 5 liva daxil idi. Şabran və Axtı sancaqları və Quba, Müşkür, Kürə, Çıraq və Rustov livaları.

XVI-əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda bir tərəfdə səfəvi xanədanı uğrunda şiddətlənən ara müharibələri, digər tərəfdən osmanlıların zəbt etdikləri ərazilərdə möhkəmlənə bilmək üçün göstərdikləri cəhdlər vəziyyəti tamamilə gərginləşdirmişdi. Bu illərdə türklər Dərbəndi əldə saxlamaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirdilər. Belə ki, Dərbənd daxil olmaqla bir çox işğal edilmiş ərazilərdə əhalinin istismarı hesabına idarə etmək artıq çətinləşmişdi. Əhali osmanlı qarnizonu əsgərlərinin ehtiyaclarını təmin etməkdən imtina edirdilər və Osmanlı hökuməti bura maddi yardım göndərməli olurdu. Bu haqda ingilis səyyahı Xristofer Berrou məlumat verir.

XVI-əsrin 70-80 illərində şəhər iki rəqib arasında qalaraq çox ağır günlər keçirirdi. Səfəvi xanədanını başına keçən I Şah Abbasla Osmanlı arasında 1590-cı ildə İstanbul sülhü imzalanır. Sülhə əsasən Dərbənd Osmanlı nüfuz dairəsində qalır və bu vəziyyət XVII əsrin əvvəllərində davam edir. Dərbənd Osmanlı üçün vacib məntəqə idi. Belə ki, şəhərin əlverişli coğrafi şəraiti onu türklər üçün vazkeçilməz edirdi. Şəhərin strateji əhəmiyyətini nəzərə alan türklər onun müdafiəsinin möhkəmləndirilməsi üçün əllərindən gələni edirdilər.

XVII əsrin başlanğıcı səfəvi-osmanlı münasibətlərində yeni bir dövr, mərhələ açdı. Səfəvilər dövlətinin daxili və xarici vəziyyətinin möhkəmləndirilməsinə kifayət qədər nail olan I Şah Abbas osmanlılar tərəfindən tutulmuş ərazilərin azad olunması məqsədilə əsaslı tədbirlər həyata keçirməyə başladı. O, bir tərəfdən Herat yaxınlığında Dinməhəmməd xan Özbəyin ordusunu məğlub etməklə (29.VII.1599) öz qüdrətini nümayiş etdirdisə, digər tərəfdən Almaniya, İspaniya və s. Avropa ölkələri və Rusiya ilə diplomatik əlaqələr yaratdı, osmanlılara qarşı mübarizədə onlarla ittifaqa girdi. Səfəvi hökuməti 1604-cü ildə Moskvaya öz elçilərini göndərdi. Moskvadan qayıdan elçinin verdiyi məlumatlara görə, Böyük Moskva knyazı osmanlıları Dərbənddən çıxarmaq üçün kömək məqsədilə bir neçə min mahir döyüşçüdən ibarət və ağır toplarla təchiz olunmuş hərbi hissə yola salmışdır. Hətta, Şah Abbas göstəriləcək hərbi yardım müqabilində Dərbənd və Bakını Rus (Moskva) dövlətinə bağışlamaq fikrində idi. Eyni zamanda, XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müxtəlif yerlərində osmanlılara qarşı üsyanlar, iğtişaşlar baş verdi. Vəziyyətdən bəhrələnən Şah Abbas Azərbaycana yürüşə başladı (14.IX.1603). 1605-ci ilin noyabrın 7-də Təbrizin 6 fərsəxliyində (təx. 40 km) Sufiyanda baş vermiş döyüşdə osmanlı ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. Gəncə (5.VII.1606), Lori, Tiflis,

Dmanisi və s. qalalar ələ keçirildi. Qarşıda Şirvanın və Dağıstanın azad olunması vəzifəsi dururdu (19, 257).

1607-ci ilin yanvarın 9-da Şamaxı üzərinə yürüş başlandı. Bakıda və Dərbənddə osmanlılara qarşı üsyanlar baş verdi. Bakının və Dərbəndin osmanlılardan azad olunması dövrə dair ilk mənbələrdə, xüsusilə də, İskəndər Münşinin “Tarix-i aləm – arayi – Abbasi” əsərində şərh olunmuşdur. Müəllif əsərində bu hadisəyə xüsusi bölmə həsr etmişdir: “Fələyə ucalan Badkubə və Dərbənd qalalarının tayı-bərabəri olmayan Xudavəndənin istəyi, iqbali və əbədi dövlətin gücü ilə alınmasının zikri”. O, ilk növbədə Bakının və Dərbəndin təbii-coğrafi mövqeyindən danışır, Narınqalanın ucalığını və dənizin ortasına qədər çəkilməmiş şəhər divarlarını vəsf edir. Eyni zamanda müəllif hər iki qalada kutval və gözətçilərin sayının çox olmadığını, cəmi 2-3 yüz adamdan ibarət olduqlarını bildirir və onların da, döyüşçülər silkinə mənsub olduqlarından, ulufə və timar sahiblərinə çevrildiklərini xəbər verir. Müəllifin son məlumatı osmanlıların adı çəkilən qalalarda güclü hərbi qüvvəyə malik olmadıqlarını göstərir.

Bakının azad olunması çox da çətin başa gəlmədi və şəhərin idarəsinə səfəvi nümayəndəsi təyin olundu. Səfəvilərin bu qələbəsi bütün Şirvana, o cümlədən, Dərbəndə də təsir etdi. Müəllifin yazdığına görə, Dərbənd əhalisinin nümayəndələri “öz yerlərini tutmaq üçün” dövlətxahlıq məqamına (hökmdarın hüzuruna) gəldilər. Bu işdə Şirvanın tanınmış dövlət xadimlərindən olan Xacə Məhəmməd Dərbəndinin oğlu çox say göstərdi.

XVII əsrin ilk illərində Səfəvilər bir qədər özlərini toplayaraq itirilmiş torpaqları geri almaq uğrunda mübarizəyə başlayırlar. I Şah Abbasın Bakı və Dərbənd üzərinə yürüşünü tarixçi İskəndər Münşi “Tarix-i aləm-arayi- Abbasi” əsərində təsvir edib. Əvvəlcə Bakı ardından Dərbənd ələ keçirilir. Oamanlı Səfəvi müharibələri uzun illər davam edir. Tərəflər arasında İstanbul (17.X.1612) və Sərab (26.IX.1618) sülhləri bağlanır. Osmanlı torpaqların böyük əksəriyyətini itirir. I Şah Abbasın ömrünün sonuna yaxın bütün Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan və İraqi-Ərəb səfəvilərin nüfuz dairəsində idi. Onun ölümü ilə vəziyyət yenidən gərginləşir. IV Murad dəfələrlə Azərbaycan ərazisinə hücum edir. Tərəflər arasında 1639-cu ildə Qəsri – Şirin sülhü imzalanır. Bu sülh XVII əsrin II rübünə kimi tərəflər arasında münasibətləri nizama salır.

Digər şəhərlər kimi Dərbənd də həmin dövrdə Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil idi. I Şah Abbas Dərbəndə xüsusi diqqət yetirirdi. İlk növbədə sünniləri şəhərdən qovaraq İran ərazisindən Şiə əhalisini şəhərə köçürür. Bütün bu tədbirlər yerli xalqın narazılığına səbəb olur (18.320-321). XVII əsrin son rübündə səfəvilərin vəziyyəti nisbətən sabitləşməyə başlayır.

Artıq XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və ölkədə gedən iqtisadi-siyasi tənəzzül həmçinin xalq üsyanları vəziyyəti qeyri-stabilləşdirməyə başlayır. 1724-cü ildə bağlanmış İstanbul müqaviləsinə görə Azərbaycanın qərb və cənubi-qərb əraziləri osmanlılara verilir və 1735-ci ilədək türklərin əlində qalır. Azərbaycanın Xəzəryanı əyalətləri isə hələ 1722-ci ildən Rusiya tərəfindən işğal olunmağa başlamışdı. Bu müqavilə ilə Azərbaycan iki əsas bölgəsinə itirir (19, III. 347-365).

XVIII əsrin ilk yarısında Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Qafqazda, nisbi sakitlik müəyyən dərəcədə davam etsə də zaman keçdikcə regionda siyasi vəziyyət yenidən gərginləşməyə başlayır. Bunun əsas səbəblərindən biri Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi və iqtisadi və siyasi cəhətdən tənəzzülü, ölkədə xalq hərəkatının qüvvətlənməsi idi. Şirvanda 1707-ci ildə baş vermiş Car-Balakən üsyanı, 1709-cu ildə qalxmış digər üsyan, 1711-ci ildə carlıların yeni üsyanı siyasi vəziyyətin gərginləşməsinə az təsir göstərənədi. A.P.Volnskinin yazdığına görə, Azərbaycanda nadir yerlər qalmışdır ki, üsyan baş verməmiş olsun. Hacı Davudun başçılığı ilə qalxan

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

xalq hərəkatı isə daha geniş vüsət aldı. Bu hərəkat 1719-cu ildə başa çatdı və Hacı Davud tutulub Dərbənd həbsxanasına salındı (19, III. 349-354).

Azərbaycanın və bölgənin həmin dövrdəki xarici vəziyyəti də çox gərginləşmişdi. Burada Rusiya, Türkiyə və İranın maraqları toqquşurdu. Rusiya və Türkiyə mümkün olduqca daha çox əraziləri zəbt etmək, İran isə bu ərazilərdəki mövqeyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə aparırdı. Baş vermiş hadisələr son nəticədə Azərbaycanın bir hissəsinin Türkiyənin əlinə keçməsinə, digər hissəsinin Rusiyanın nüfuz dairəsinə düşməsinə gətirib çıxardı. 1724-cü ildə bağlanmış İstanbul müqaviləsinə görə, Azərbaycanın qərb və cənubi-qərb əraziləri osmanlılara verildi və 1735-ci ilə qədər onların əlində qaldı. Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğalı isə hələ 1722-ci ildən başlandı və yenə də 1735-ci ilə kimi Rusiyanın nüfuz dairəsində qaldı. Beləliklə, Azərbaycanın iki mühüm bölgəsi itirildi.

Tarixi şəraitlə qısa tanışlıqdan göründüyü kimi, XVIII əsrin ilk rübü Azərbaycan üçün heç də xoşagələn bir dövr deyildi. Məqsədimiz Dərbənd şəhərinin tarixini araşdırmaq olduğundan əsas diqqətin bu şəhərin həmin dövrdəki vəziyyətinə, bölgədə, xüsusilə də Rusiya ilə cərəyan edən hadisələrdəki mövqeyinə yönəldilməsi məqsəduyğundur. Tarixi mənbələr, rəsmi sənədlər, eləcə də, tarixşünaslıqda mövcud olan çoxsaylı faktlar Dərbəndin həmin dövrdə baş vermiş hadisələrdə çox mühüm rol oynadığını deməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, I Pyotr Xəzərin qərb əyalətlərinin ətraflı öyrənilməsi məqsədilə hələ 1716-cı ildə A.P.Volnskinin başçılığı ilə Səfəvilər dövlətinə xüsusi nümayəndə heyəti göndərir və ona regiondakı vəziyyətin dərinədən öyrənilməsini tapşırır. A.P.Volniski Astarxandan Dərbənd (28.VIII.1716) - Niyazabad (30.VIII.- 1716), Şamaxı (27.IX-4.XII.1716), Muğan (7.XII.1716) – Təbriz (27.XII.- 1716) marşrutu üzrə gedir və sonra İran şəhərlərini keçərək İsfahana çatır. Bir müddətdən sonra o, geri gayıdır və uzun müddət – 7 aya yaxın Şamaxıda qalır. Həmin dövrdə A.P.Volniski Şirvandakı vəziyyəti araşdırıb I Ryotra məlumat verir. Bu məlumat Pyotrun gələcək yürüşləri üçün çox vacib idi. Onun məlumatında Dərbənd ətrafı dağlarda yaşayan ləzgilərdən 8000 nəfərin Ağdaşa tərəf hərəkat etdiyi, şəhəri dağıtdıqları və Şamaxıya soxulmaq niyyətində olduqları barədə də qeydlər vardır.

Şirvanda Hacı Davudun rəhbərliyi ilə baş vermiş və müəyyən müddət davam etmiş xalq hərəkatında da Dərbənd şəhərinin rolu az olmamışdır. Hacı Davud 1719-cu ildə həbs olunduqda Dərbənd qalasına salınır, daha sonra, Hacı Davud Quba və Dərbəndi tutmaq niyyətinə düşür (1720). Bundan ehtiyat edən şəhər naibi İmanqulu bəy İrana qaçır. Lakin, Dərbəndi tutmaq Hacı Davuda nəsisib olmur.

Nəhayət, I Pyotrun Xəzərsahili bölgələrə yürüşü başlandı. Bu yürüş əslində 1723-cü ildə həyata keçirilməli idi. Rusiya hökuməti Səfəvilər dövlətindəki acınacaqlı vəziyyətdən bəhrələnmək vaxtının gəlib çatdığını hiss edib yürüşü 1 il əvvəl, yəni 1722-ci ildə reallaşdırdı. Əslində, Rusiyanın Xəzərsahili bölgələrə yürüşü 2 dövlətin – İran və Rusiyanın razılığı ilə həyata keçirilirdi. İ.P.Petruşevski bu məsələ ilə əlaqədar bildirir ki, Xəzər dənizinin Dağıstan və Azərbaycana aid sahillərinin osmanlıların əlinə keçməsi nə Rusiya və nə də Səfəvilər dövləti üçün əlverişli deyildi. Hər iki tərəfin ümumi ticarət və xarici siyasi maraqları onları bu məsələdə birləşməyə sövq edirdi. I Şah Abbas hələ osmanlılarla sülh bağlamamışdan əvvəl Moskva hökumətinə elçi göndərir, osmanlılara qarşı birgə hərbi yürüşlər etməyi təklif edir və əvəzində Dərbənd və Bakının, eləcə də, onların arasındakı ərazilərin Rusiyaya verilməsini vəd edir. Bu müraciət şifahi şəkildə olunduğundan Rusiya tərəfindən dərhal qəbul olunmur, lakin, bir müddətdən sonra tərəflər arasında həmin məsələyə aid yazılı razılıq əldə olunur.

I Pyotr ilk növbədə Xəzərsahili ərazilərə, o cümlədən, Dərbəndə xüsusi Manifest göndərir (15.VI.1722). Bu məqsədlə polkovnik Naumov Dərbəndə gəlir və manifest yerli hakimlər

tərəfindən əhalinin bütün təbəqələrinin nümayəndələri arasında paylanılır. Xəzərsahili vilayətlərə hərbi yürüşün zəruriliyinin əsaslandırıldığı və Azərbaycan toppaqlarında rus qoşunlarının müvəffəqiyyətlə irəliləməsinə əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilmiş manifestdə əmin-amanlığı pozanlara və üsyançılara yardım göstərənlərə qarşı amansız divan tutulacağı da bildirilirdi. Göründüyü kimi, Dərbənd I Pyotrun işğalçılıq planlarında əsaslı yer tuturdu.

Məlum olduğu kimi I Pyotr Xəzərin qərb əyalətlərinin ətraflı öyrənilməsi məqsədi ilə hələ 1716-cı ildə A.P.Volnskinin başçılığı ilə Səfəvilər dövlətinə xüsusi nümayəndə heyəti göndərir və ona regiondakı vəziyyətin dərinədən öyrənilməsini tapşırır. A.P.Volnski Astarxandan Dərbənd (28.VIII.1716) - Niyazabad (30.VIII.- 1716), Şamaxı (27.IX-4.XII.1716), Muğan (7.XII.1716) – Təbriz (27.XII.- 1716) marşrutu üzrə gedir və sonra İran şəhərlərini keçərək İsfahana çatır. Bir müddətdən sonra o, geri gayıdır və uzun müddət – 7 aya yaxın Şamaxıda qalır. Həmin dövrdə A.P.Volnski Şirvandakı vəziyyəti araşdırıb I Ryotra məlumat verir. Nəhayət, I Pyotrun Xəzərsahili bölgələrə yürüşü başlandı. Bu yürüş əslində 1723-cü ildə həyata keçirilməli idi.

1722-ci ilin avqustunda Dərbəndə çar qoşunları daxil olana qədər I Pyotr sarayına göndərilən müraciətnamə, məktub, ərizə və s. sənədlərlə yaxından tanışlıq belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, bu dövrdə Dərbənd əhalisini narahat edən əsas məsələ şəhərin gələcək taleyi idi. Mürəkkəb siyasi vəziyyətdən çıxış yolunu Rusiyanın həməyəsinə keçməkdə görən dərbəndlilər bunun reallaşması üçün cəhdlər göstərir, şəhərdə əmin-amanlığın bərqərar olmasına çalışırdılar. I Pyotrun bölgəyə, o cümlədən, Dərbəndə manifest göndərməsi və müəyyən vədlər verməsi və İran dərğahının buna razı olması əhalini daha da şirnikləndirirdi. Dərbənd əhalisi manifesti yüksək sevinc hissi ilə qarşılayır, Rusiya çarının göstərişlərinə əməl edəcəklərini bildirir. Manifest 380 nüsxədə iki dəfə Dərbəndə göndərilir, əhali arasında paylanır və rəğbətlə qəbul olunur. Şəhər naibi İmamqulunun məktublarında da, onun öz mənafeyini qorumaq niyyəti duyulsa da, şəhərin gələcəyi barədə bir sıra məsələlər irəli sürülür. Bütün bunlar Dərbəndin gələcək fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli idi.

Dərbənd 1735-ci ilə kimi Rusiyanın əlində qalır, Bu dövr öz mürəkkəbliyi, çətinliyi ilə seçilən dövrlərdəndir. Bir tərəfdən Türkiyə hələ də öz iddialarından əl çəkmir, şəhərin əl keçirilməsi üçün yeni cəhdlər edir, digər tərəfdən Rusiya buradakı mövqeyini möhkəmlətməyə can atır, nəhayət, çox keçmədən İran hökumətində yeni dirçəliş baş verir və hadisələrin yeni məcrada inkişafına səbəb olur. Bölgədə siyasi sabitliyin olmaması Dərbənd şəhərinə də mənfi təsir göstərir. Şəhər siyasi abi-havanın dəyişilməsi ilə əlaqədar yeni-yeni qüvvələrlə üzləşməli olur, müxtəlif həmlələrə məruz qalır:

1723-cü ilin sentyabrın 12-də Rusiya hökuməti İranın buradakı səfiri İsmayıl bəylə 5 bənddən ibarət müqavilə bağlayır. Həmin müqaviləyə görə, Rusiya İrana hərbi yardım vəd edir və əvəzində Dərbəndin, Bakının, həmçinin, Gilan, Mazandaran və Astrabadın həmişəlik bu dövlətə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin, bu müqavilə səfəvi hökmdarı II Təhmasib tərəfindən qəbul olunmur.

XVIII əsrin II rübü Azərbaycanda və bütün Səfəvilər dövləti ərazisində yeni bir prosesin başlanması və getdikcə qüvvətlənməsi, möhkəmlənməsi ilə diqqəti cəlb edir. 30-cu illərin əvvəllərində İranda zəifləmiş mərkəzi hökumət əfşar qəbiləsindən olan Nadirin dövlət işlərinə ciddi qarışması sayəsində tədricən dirçəlməyə başlayır. İran – Türkiyə münasibətlərində İranın qələbəsini arzulayan Rusiya 1732-ci ilin yanvarın 21-də Rəşt müqaviləsini bağlayır. Müqavilənin şərtlərinə görə, Rusiya Xəzərsahili ərazilərdən öz qoşunlarını tədricən və mərhələli şəkildə geri çəkməli idi: ilk mərhələdə Azərbaycanın Kürdən cənubda yerləşən Xəzərboyu əyalətləri yenidən İranın hakimiyyəti altına keçirilir.

Nadirin öldürülməsindən sonra (1747) Azərbaycanda çoxsaylı xanlıqlar meydana gəldi və Dərbənd eyni adlı xanlığın mərkəzinə çevrildi.

Dərbəndin XVIII əsrin I yarısındakı siyasi vəziyyəti barədə olan tarixi faktlar göstərir ki, şəhər bu dövrdə də fəal siyasi mövqeyə malik olmuş və regionda cərəyan edən hadisələrdə yaxından iştirak etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Эфендиев О. Азербайджанское государство сефевидов в XVI веке, Баку, Элм, 1981, 240s
2. Рахмани А.А. “Тарих-и алам арай -и Аббаси” как источник по истории Азербайджана, Баку: АН Азерб. ССР, 1960, 192s
3. Гейдаров, М.Х. О значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII-XIV веках (статья первая). – Известия АН Азерб. ССР, СИФП, 1981, № 1, с.49-54.
4. Гейдаров, М.Х. К вопросу о значении торговли и торговых путей Азербайджана в XIII-XIV веках (статья вторая). – Известия АН Азерб. ССР, ИФП, 1981, № 3, с. 53-60.
5. Гейдаров, М.Х. Торговля и торговые связи Азербайджана в позднем средневековье. – Баку: Элм, 1999, 168 с.
6. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов, Баку, Элм, 1989, 344s
7. Ашурбейли С.Б. История города Баку, Баку, 1992, 402s
8. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. İntibah dövrü, Bakı, Altay dünyası, 1996, 84 s
9. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Баку 1991
10. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV- первой половины XVIII вв. Баку, Элм, 1993, 238 s
11. Fərzəliyev.Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı, Elm, 1983, 152 s
12. Хасə Zeynəlabdin Əli Əbdi бəу Şirazi Тəкмилətül əхбар. Bakı, Elm, 1996, 200s
13. Мəммədova Ş. “Xülasət-ət təvarix” Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi, Bakı, Elm, 1991, 120 s
14. Фазлуллах Рашид ад-дин. Джами ат-таварих. Том III, - Баку: 1957, 391 с
15. Бартольд.В.В. Краткий обзор истории Азербайджана. Соч., том 11, ч.1, М.1953, с-775-783
16. Ахмедов Я.З. Очерки политической истории народов Северного Кавказа в XVI-XVII вв. Грозный, 1988, 176 s
17. Onullahi S XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri, Baku, Elm, 1982, 280 s
18. Кудрявцев. А.А. Дербендский проход. ВИ, 1976, 38s
19. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, III cild, Bakı, Elm, 1999, 534 s
20. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, AU nəşr, 1989, 326s
21. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, I-X cildlər, Bakı 1978-1987
22. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Талхис ал-асар ва “аджа”иб ал-малик ал- каххар – М.: Наука, 1971, 162
- 23.. История народов Северного Кавказа, Москва, Наука, 1988, 544s
24. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. М., 1988. с.258
25. Килчевская Э.В., Иванов А.С. Художественные промыслы Дагестана. М.: Всесоюзн. коопет.изд-во, 1959 – 176 с
26. Козубский, Е.И. История Дербента. – Темирхан-Шура: 1906, 468 с.

27. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв. В сб.: ССИА, вып. I, Баку, 1949, стр.225-298
28. Магомедов, Р.М. История Дагестана.- Махачкала: 1968, 340 с.
29. Шыхсаидов А.Р. Арабские строительные надписи Дагестана (XI-XVII вв) //УЗ ИИЯЛ ДФ АН СССР.Махачкала, 1977. с. 99-119
- 30 . Шыхсаидов А.Р. Взаимоотношения народов Дагестана и Азербайджана XIV- XVI вв.// РФ ИИАЭ ДНЦ РАН. Ф.3. Оп.1.Д. 233. Л.63-64

МАТАНАТ БАХРАМОВА

ДЕРБЕНТ В XVI –В НАЧАЛЕ XVIII ВЕКА

В данной статье на основе многочисленных источников говорится о политической истории города Дербента в XVI –в начале XVIII века. Дербент в XVI –в начале XVIII века был одним из главных городов Кавказа, тем самым оставался в центре всех политических событий. Военные действие оказались разрушительными для этого древнего города.

MATANAT BAHRAMOVA

DERBENT IN THE XVI- EARLY XVIII CENTURIES

In the article basis of sufficient historic facts a short data on the city of Derbent. Its role in region and political history are stated. It had a great influence on all spheres – political, social-economic. The city of Derbent was in the centre of all historical events occurring in this region and had certain influence on many of them.

Rəyçilər: t.e.d.Ş.Fərzəliyev, t.e.d. Q.Ə.Əliyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix “Qafqaz tarixi” şöbəsinin 17 iyul 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03).